

Bečková, Marta

Przyczynki do działalności Jana Amosa Komeńskiego w Polsce w świetle nowych badań

Rozprawy z Dziejów Oświaty 22, 3-20

1979

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARTA BEČKOVA

PRZYCZYNKI DO DZIAŁALNOŚCI JANA AMOSA KOMEŃSKIEGO
W POLSCE W ŚWIETLE NOWYCH BADAŃ

Zagadnienie działalności Jana Amosa Komeńskiego w Polsce przedstawia się bardzo interesująco i atrakcyjnie, zajmuje w badaniach komeńologicznych, od samego ich początku, ważne miejsce. Wyjątkowość osobowości J. A. Komeńskiego polega, między innymi, na jego wielostronności znajdującej odbicie zarówno w szeroko zakrojonej działalności, jak i w różnorodności jego dzieła. Następnym rysem charakterystycznym jest jego ścisły związek z czasami, w których żył, głębokie i intensywne przeżywanie współczesnych mu wydarzeń i staranie się o wpływ na nie. Wszystko to jest zgodne z centralnym założeniem jego filozofii człowieka — przywiązywaniem wagi do ludzkiej aktywności. Jeśli zdamy sobie sprawę z faktu, że do kompleksu zagadnień dotyczących życia i działalności J. A. Komeńskiego należy również badanie jego stosunku do poprzedników, kontaktów ze współczesnymi mu i dialektycznych współzależności ze wszystkimi środowiskami, z jakimi się stykał, a także obserwowanie wpływu jego poglądów i nawiązywanie do jego idei u następców, oraz uznanie miejsca Komeńskiego w rozwoju myśli europejskiej, stwierdzić będziemy mogli, jak niesłychanie interesujące są studia komeńologiczne. W ich skład wchodzi wiele gałęzi nauki, takich jak: historia, historia kultury, filozofia, dyscypliny pedagogiczne, historia literatury, filologia klasyczna, lingwistyka itp.

Problem działalności Komeńskiego w Polsce poruszały oczywiście wszystkie monografie poświęcone jego życiu. Powstawały również prace specjalistyczne obejmujące całokształt życia i działalności, a także zagadnienia wybrane. Przegląd rozwoju polskiej komeńologii przedstawił zwięźle, ale wyczerpująco Łukasz Kurdybacha we wstępie do czeskiego wydania swej pracy o Komeńskim. Oceny dotychczasowej literatury poświęconej temu zagadnieniu dokonał w pierwszym rozdziale swej pracy¹. Okres międzywojenny i lata po drugiej wojnie światowej

¹ Ł. Kurdybacha, *Působení Jana Amosa Komenského v Polsku*, Praha 1960. To samo: *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957,

omówił Jerzy Śliziński w artykule przedstawionym na międzynarodowej konferencji komeniologicznej, która odbyła się w Pradze w 1970 r.² Szczegółowe studium poświęcone tej problematyce opublikowali w 1974 r. Kamilla Mrozowska i Julian Dybiec³. Przyczynek poświęcony trzydziestoleciu polskiej powojennej komeniologii wygłosił na seminarium czechosłowacko-polskim, które odbyło się w Pradze w r. 1974 Kazimierz Kubik⁴. Teoretycznemu określeniu zasięgu problematyki Jan Amos Komeński a Polska i podziałowi całego zespołu zagadnień związanych z tym problemem na trzy zasadnicze grupy: 1. źródła służące do poznania życia i działalności J. A. Komeńskiego znajdujące się w zbiorach polskich; 2. działalność J. A. Komeńskiego w Polsce; 3. oddziaływanie jego prac i idei w Polsce poświęciła swój referat, wygłoszony na czechosłowacko-polskim seminarium w Pradze w r. 1977, autorka niniejszego artykułu.

Pierwszym biografistą Komeńskiego był współczesny mu Andrzej Węgierski⁵, który także był jego poprzednikiem, jeśli chodzi o funkcję rektorską w gimnazjum w Lesznie, i tłumaczem podręcznika do łaciny *Janua linguarum a Vestibulum* na język polski. Węgierski jest również autorem wydanego w r. 1652, już po jego śmierci, dzieła *Systema historico chronologicum ecclesiarum Slavonicarum*. W pracy tej wielokrotnie pisze o Komeńskim, powołując się na jego dzieło *Historia persecutionum*, wymienia w spisie rektorów szkoły w Lesznie najznakomitszych seniorów Jednoty. Krótka biografia podaje właściwie najważniejszą datę z życiorysu: dane o studiach Komeńskiego, tytuły ważniejszych prac pedagogicznych i pansofistycznych. W sprawie wydania historii Węgierskiego dość długo pertraktowano. Na synodzie w Okszy, który odbył się w r. 1639, wśród recenzentów (krytyków) wymieniony został przez wielkopolskiego przedstawiciela Jednoty, oprócz Davida Vechnera i Jana Jonstona, „Dominus Comaenius”⁶.

Najstarsze czeskie naukowe studium dotyczące życia Komeńskiego, praca ta znajduje się w 2-tomowym wydaniu *Pism wybranych* tego autora, Warszawa 1976, s. 11—203 (dalej cytowane).

² J. Śliziński, *Jan Amos Komenský en Pologne*, „Acta Comeniana”, t. 27, 1972, s. 277—281.

³ K. Mrozowska, J. Dybiec, *Jan Amos Komeński w Polsce. Działalność — recepcja — przegląd badań*, „Roczniki Komisji Nauk Pedagogicznych”, R. 18, 1974, s. 71—108.

⁴ K. Kubik, *Badania komeniologiczne w Polsce w okresie 30-lecta PRL*, [w:] *Jan Amos Komenský a Polsko*, Praha 1975, s. 139—155.

⁵ J. Brambora, *Komenský a Andrzej Węgierski*, [w:] *Jan Amos Komenský a Polsko*, s. 119—125.

⁶ *Acta albo constitucie Synodów Districtu Sędomiarskiego*, AGAD, Dep. Wil 41, 1 karta 66 a. Za łaskawe zwrócenie uwagi na niektóre miejsca w zapisach synodalnych dotyczących J. A. Komeńskiego dziękuję dr M. Sipayho z Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i prof. dr J. Dworzaczkowej z Uniwersytetu A. Mickiewicza w Poznaniu.

pióra Franciszka Palackiego, pt. *Zivot J. A. Komenského*⁷ zawiera dane dotyczące jego pobytu w Polsce w formie dość ograniczonej. Bardziej szczegółowo zajmuje się natomiast Palacký pracami pedagogicznymi, które powstały w Lesznie. Wspomina także o szkole sierakowskiej, którą na podstawie zasad głoszonych przez Komeńskiego, założył Krzysztof Opaliński. Nie zna jednak jeszcze pracy *Panegyricus Carolo Gustavo*. Następna, bardziej obszerna biografia czeska Komeńskiego powstała w czasie uroczystości związanych z 300 rocznicą jego śmierci. Autorem jej jest Franciszek J. Zoubek⁸ — pedagog i historyk, który rozumiał znaczenia pedagogiki Komeńskiego, a praca jego w pełni odpowiadała potrzebom czasu, bowiem Komeński jako pedagog dopiero niedawno został odkryty dla czeskiego społeczeństwa (*Dydaktyka* ukazała się po czesku po raz pierwszy w r. 1849; *Informatorium školy mateřské* w r. 1858). Obie te prace wydane zostały z rękopisu, który dzięki staraniom Jana E. Purkyniego uzyskano z Archiwum Braci w Lesznie wraz z korespondencją dla Muzeum Narodowego w Pradze. W swej pracy F. J. Zoubek korzystał z tych źródeł mając jeszcze do dyspozycji edycję *Dekretu bratrských*⁹. Natomiast dane dotyczące historii gimnazjum w Lesznie i związanej z nim działalności Komeńskiego czerpie z pracy Adalberta Zieglera¹⁰, która stanowiła materiałową podstawę także dla jego wcześniejszej pracy poświęconej tej instytucji¹¹. On również nie zna jeszcze *Panegyricus Carolo Gustavo*, stara się jednak szerzej ukazać kontakty Komeńskiego z uczonymi europejskimi. Nie posiadał natomiast materiałów, na których podstawie mógłby wnikliwie przedstawić stosunek Komeńskiego do środowiska w Lesznie, a także do społeczeństwa polskiego.

Pewien postęp w studiach komeniologicznych stanowi praca Jana Kvačaly. Ten słowacki profesor teologii i historyk kościoła był najznakomitszą postacią wśród komeniologów lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku i początków naszego¹². Kvačala wzbogacił wiedzę o Komeńskim badaniami heurystycznymi prowadzonymi w wielu państwach europejskich, między innymi w Polsce i na Litwie. Większość odkrytych źródeł publikował, o niektórych tylko informował, a następnie wykorzystywał je w swoich pracach, które przynosiły nowe aspekty

⁷ F. Palacký, *Zivot J. A. Komenského*, „Casopis českého muzea”, 1829, nr 3, t. 3, s. 19—55. Tam też wykaz wszystkich prac Komeńskiego według ich złożenia, s. 118—130.

⁸ F. J. Zoubek, *Zivot Jana Amosa Komenského*, Praha 1871.

⁹ Praha 1865, wyd. A. Gindely.

¹⁰ A. Ziegler, *Beträge zur älteren Geschichte des Königlichen Gymnasium zu Lissa*, Lissa 1855, (Jubileumsprogramm).

¹¹ F. J. Zoubek, *O škole Lešenské za časů J. A. Komenského. Sborník. Kalendář učitelský na rok 1863*, R. 7, s. 46—66.

¹² Działalności tego niezwykle płodnego i wszechstronnego naukowca poświęcił studium monograficzne J. Mátej, *Jan Kvačala (život a dielo)*, Bratislava 1962.

do badań nad życiem i twórczością Komeńskiego (studiował filozofię przyrody Komeńskiego, jego stosunek do innych myślicieli, pisma polemiczne antysocyniańskie itp.). Przyczynił się do ich unaukowania. Kvačala, pierwszy z czechosłowackich komeniologów, zajmował się stosunkiem Komeńskiego do polskiego środowiska, jako zupełnie odrębnym problemem. Jego najobszerniejszą monografią jest napisana w języku niemieckim praca *Johann Amos Comenius Sein Leben und seine Schriften* wydana w jubileuszowym roku Komeńskiego¹³. W pracy tej postawił sobie słuszne założenie: pragnął przedstawić pełen obraz osobowości i twórczości Komeńskiego na tle współczesnej mu epoki. Nie zajmuje się zbytecznymi drobiazgami, pozostawiając je studiom specjalistycznym, których wiele zresztą sam napisał. W przedstawianiu życia i działalności Komeńskiego okres spędzony w Lesznie nie zajmuje specjalnego miejsca. Po raz pierwszy natomiast wśród osób z otoczenia Komeńskiego występuje Jan Jonston, nie brakuje wzmianki o A. Węgierskim i K. Opałńskim, porusza również sprawę sławnego spisku na Karola Gustawa.

Jeszcze więcej materiałów dotyczących działalności Komeńskiego w Polsce niż omawiana monografia, przynoszą jego edycje (*Korespondence J. A. Komenského*¹⁴ i *Analecta Comeniana*¹⁵), w których opublikował bardzo wiele materiałów znalezionych w poznańskim archiwum i Archiwum reformowanego kościoła w Lesznie (w obydwu tych miejscach przechowywane były materiały pochodzące z pierwotnego archiwum Braterstwa, z archiwum reformowanego kolegium w Wilnie, w mniejszym stopniu z Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu i innych źródeł). W okresie gromadzenia tekstów do wydania korespondencji opublikował Kvačala ważne studium pt. *Des Comenius Aufenthalt in Lissa*¹⁶, w którym zajmował się niektórymi spornymi zagadnieniami powstałymi w czasie roku jubileuszowego Komeńskiego w Poznaniu i które dotyczyły rzekomej winy Komeńskiego w sprawie spalenia Leszna. Zdaniem Kvačaly, nie ma na to dostatecznych dowodów. W zwartej formie zajmuje się autor wszystkimi trzema pobytami Komeńskiego w Lesznie, a swoje twierdzenie popiera cytatami z Komeńskiego lub materiałami archiwalnymi. Podaje również źródła do historii Leszna, szczególnie o działalności znajdującej się tam wyższej szkoły.

Pierwszym polskim opracowaniem zagadnienia Komenski a Polska, w osobnej publikacji, jest praca Antoniego Danysza *Jan Amos Komeński. Przyczynek do jego działalności w Polsce*¹⁷. Temat opracowany został z punktu widzenia filologa klasycznego i pedagoga, jak autor sam podkreśla przede wszystkim interesuje go dydaktyczna strona działal-

¹³ Leipzig 1892,

¹⁴ T. 1, 2, Praha 1897—98, 1902.

¹⁵ Jurjev 1909.

¹⁶ „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, 1893, nr 8, s. 1—32, 33—46.

¹⁷ A. D a n y s z, *Jan Amos Komenski*, Poznań 1898.

ności Komeńskiego. Nie omieszkął jednak podać niezbędnego tła historycznego, nie wdając się w polityczną działalność Komeńskiego. Podstawę pracy stanowi dokładna znajomość najistotniejszych dzieł Komeńskiego, korzysta również Danysz z bardzo solidnie opracowanego wyboru z literatury komeniologicznej, z materiałów rękopiśmiennych znajdujących się w zbiorach poznańskich. Nie docenił jednak Danysz znaczenia pansofii Komeńskiego. W swych poglądach na to zagadnienie nie był osamotniony, podzielali je również autorzy, którzy mieli możliwość poznania *Konsultacji* (np. Josef Hendrich). Praca Danysza stanowi dobrą podstawę dla dalszych badań. Wprowadził on również do literatury naukowej zagadnienia, które zostały następnie podjęte i opracowane (stosunek Komeńskiego do literatury polskiej, rozprzestrzenianie się jego podręczników w Polsce itp.).

Zatrzymamy się teraz nad dwoma najobszerniejszymi monografiami poświęconymi Komeńskiemu — chociaż w tym wypadku naruszony zostanie porządek chronologiczny — abyśmy mogli zakończyć pracę Ł. Kurdybacy. Pierwszą z nich jest praca *Jan Amos Komenský. Jeho zivot a spisy*¹⁸ zapoczątkowana przez Jana V. Novaka, który jest autorem większej jej części, doprowadził ją bowiem do r. 1666, a dokończył po jego śmierci J. Hendrich. Praca Novaka jest niesłychanie dokładana i świadczy o wielkiej sumiennosci i niebywalej pracowitości autora. Okres pobytów w Lesznie opracowany jest z taką samą dokładnością jak okresy pozostałe. Novak opiera się głównie na literaturze, natomiast pozostałości rękopiśmienniczej poświęca mniej uwagi. Cechą charakterystyczną jego pracy jest bardzo duża ilość danych faktograficznych, w tej dziedzinie dotychczas nikt go nie prześcignął, i tym bardziej zasługuje na uwagę strona faktograficzna niż jego koncepcja czy też oryginalność interpretacji.

Najnowszą do tej pory i najobszerniejszą pracą poświęconą życiu i twórczości Komeńskiego jest *Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky*¹⁹. Jej autorką jest Milada Blekasfad, Czeszka żyjąca i pracująca w Norwegii, która w pełni zdaje sobie sprawę z tego, jak trudno jest dzisiaj przedstawić wyczerpujący i zadowalający obraz osobowości Komeńskiego, przerasta to bowiem możliwości jednej osoby i możliwości jednej dyscypliny wiedzy. Sama opracowuje zagadnienie z punktu widzenia historyka literatury, równocześnie zwraca większą uwagę na powiązanie czeskie, polskie i skandynawskie. W charakterystyce okresu znajdziemy wiele faktów politycznych i opisów europejskich kierunków ideowych, o wiele częściej niż jej poprzednicy korzysta z nowszej literatury polskiej. W sprawie konfliktu szwedzko-polskiego korzysta z cennych źródeł skandynawskich, bar-

¹⁸ J. V. Novák, J. Hendrich, *Jan Amos Komenski. Przyczynek do jego działalności w Polsce*, Praha 1932.

¹⁹ Oslo—Praha 1969

dziej literackich niż archiwalnych, dla badaczy z innych krajów trudno dostępnych. Stara się ukazać polskie środowisko, w którym działał Komeński, wypełniając je konkretnymi przedstawicielami życia politycznego i kulturalnego na tyle, na ile pozwalał jej omawiany temat. Problemem stosunku Komeńskiego do Polski zajmowała się również w swoich następnych pracach²⁰. W zakończeniu publikacji przedstawione są próbki z rękopisu kodeksu Komeńskiego *Clamores Eliae*, który przygotował do druku Antonin Škarka. Znajduje się wśród nich fragment apelu Komeńskiego *Ad Poloniam*, jak również uwagi oraz projekty do dziełka *Evigila Polonia*.

Podstawowym opracowaniem dotyczącym omawianej problematyki jest praca Łukasza Kurdybachy. Będziemy się tutaj zajmowali przede wszystkim jego monografią *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, uwzględniając równocześnie przekład tej pracy na język czeski²¹. W przekładzie tym, oprócz wspomnianej już *Przedmowy* autora do wydania czeskiego, obejmującej przegląd rozwoju polskiej komeniologii, przeredagowany jest rozdział dotyczący rozwoju gimnazjum sierakowskiego i zupełnie na nowo opracowany rozdział o inscenizacji Januy Komeńskiego (uprzednio publikowany w czasopiśmie)²².

Monografia Kurdybachy ukazuje wszechstronne odbicie działalności Komeńskiego w Polsce, wspomniany jest tu także jego pobyt w Anglii, prace dla Szwecji w Elblągu i działalność na Węgrzech, a więc lata 1628—1656 w porządku chronologicznym. W przeciwieństwie do Danyusza, który szczególną uwagę poświęcił działalności i twórczości pedagogicznej Komeńskiego, autor omawianej monografii stara się ukazać pełen obraz działalności Komeńskiego w rozwoju historycznym. Nie zabrakło również interpretacji dzieł i to z punktu widzenia marksistowskiego. Praca powstała w drugiej połowie lat pięćdziesiątych, kiedy to dopiero zaczynała się rozwijać powojenna czechosłowacka i międzynarodowa komeniologia. Kurdybacha nie mógł w swojej monografii wykorzystać jeszcze wyników tych badań, nie miał dostępu do przygotowywanego wydania zbiorowego, które ukazało się po raz pierwszy drukiem w brzmieniu oryginalnym w całości dziesięć lat po ukazaniu się jego pracy²³. Nie mógł również korzystać ze zbiorów pierwotnego archiwum braci czeskich w Lesznie, które zostało wywiezione w czasie drugiej wojny światowej do Herrenhut, a następnie powróciło do Polski

²⁰ M. Blekastad, *Zu den politischen Idealen bei Jan Amos Komenský und Krzysztof Opaliński*, „Scando-Slavica” 1967, nr 13, s. 83—92; *Komenský v Polsku*, „Slavia”, 1976, nr 45, s. 178—186.

²¹ Zob. przypis 1.

²² Ł. Kurdybacha, *Pierwsza szkoła Komeńskiego w Polsce*, „Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského”, 1959, nr 18, s. 117—131; również *Inscenizacja Januy Komenského*, „Archiv”, 1957, nr 16, s. 175—186.

²³ J. A. Comenii, *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, Praha 1966.

dopiero w r. 1961²⁴ dzięki staraniom J. Ślizińskiego. Dlatego też w pracy Kurdybacy znajdziemy więcej literatury komeniologicznej niż źródeł rękopiśmiennych. Nie zmniejsza to jednak wcale wartości pracy. Do jej zasług należy całościowe spojrzenie na wielostronną działalność Komeńskiego, poważnym wkładem jest opracowanie sierakowskiej szkoły, zupełnie nowy i oryginalny jest rozdział o inscenizacjach Januy przez Macera, wystawianych w Lesznie. Bardzo istotna jest także ocena *Panegyriku*, wolna od tendencyjnego zabarwienia.

Ł. Kurdybacha ma pełną świadomość, iż do tej pory nie zostały wyjaśnione wszystkie okoliczności związane z działalnością Komeńskiego w Polsce, o czym zresztą pisze w zakończeniu swej monografii. Aby ten problem wyjaśnić, niezbędne są — jego zdaniem — specjalistyczne studia. Wskazał również tematyczne kręgi, które powinny zostać przebadane: 1. rola Gdańska w życiu Komeńskiego; 2. skomplikowane zagadnienie jego stosunku do Arian; 3. zagadnienia związane z bardzo mało znanym do tej pory toruńskim *colloquium charitativum* i 4. przebieg wojny Karola Gustawa z Polską²⁵. Z nakreślonego programu wiele już wykonano w dziedzinie historiografii i komeniologii, przede wszystkim jeśli chodzi o problem pierwszy i czwarty, ciągle jednak nie jest jeszcze opracowane zagadnienie *colloquium charitativum*.

Artykuł ten nie rości sobie pretensji do systematycznego przeglądu literatury zajmującej się działalnością Komeńskiego w Polsce i jego stosunkiem do tego kraju. W pełni zdajemy sobie sprawę, że wiele ważnych prac zostało pominiętych. Wspomnimy jeszcze o studium Bogdana Suchodolskiego, który zajmuje się poglądami Komeńskiego z filozoficznego punktu widzenia, ważnym studium Stanisława Tynca o historii gimnazjum w Lesznie, przyczynku Ludwika Chmaja o stosunku Komeńskiego do socynianizmu, licznych pracach J. Ślizińskiego, z których najważniejszą dla omawianej problematyki jest publikacja dotycząca literackiej działalności braci czeskich w Polsce, studiach K. Kubika zajmujących się powiązaniem Komeńskiego z Gdańskiem, licznych pracach Waldemara Voisé'a i o pewnych fragmentach publikacji Stefana Wołoszyna poświęconych historii pedagogiki. W ostatnich latach studiami komeniologicznymi zajmuje się systematycznie Tadeusz Bieńkowski, ze szczególnym zainteresowaniem recepcją twórczości Komeńskiego w Polsce. Nie wspominam tu o pracach przedwojennych. Do wyświetlenia omawianej problematyki przyczynili się również swoimi pracami tacy czescy autorzy, jak: Josef Polišíenský, Jan B. Čapek, A. Škarka, Josef Brambora, Jiřna Popelova, Dagmar Čapková, Marie Kyralová, Marta Bečková i inni. Ten przegląd nie rości sobie pretensji do kompletności.

²⁴ J. Śliziński, *Odnalezienie i rewindykacja archiwum Jednoty braci czeskich z Leszna Włp.*, „Acta Comeniana”, 1962, nr 21, s. 77—80.

²⁵ Zob. przypis 1, s. 203.

Z punktu widzenia historycznego widzimy wyraźnie, iż trzeba bardziej, niż to do tej pory czyniły prace komeniologiczne, śledzić przybycie Komeńskiego do Polski i badać przyczyny, które go razem z jego współwyznawcami tam właśnie przywiodły. Szczególnie ważne w tym wypadku jest nawiązanie do pierwszej emigracji Braci do Prus i Polski, która miała miejsce w połowie wieku XVI, kiedy to w Królestwie polskim zakładano zbory emigracji pobiałogórskiej, chociaż między nimi występowały zasadnicze różnice. Jednota w Polsce — w przeciwieństwie do Prus Książęcych — osiadła na trwałe, rozwijała się samodzielnie i miała wpływ na tamtejsze stosunki. Bracia z Prus natomiast, po krótkim pobycie zaczynają od 1550 r. powracać szczególnie na Morawy, a wielu z nich osiada w Wielkopolsce. Aż do drugiego wygnania Jednoty z czeskich ziem w okresie pobiałogórskim trwają korzystne dla obu stron powiązania czeskiej i polskiej gałęzi Jednoty. Rozwijały się także kontakty osobiste, polscy przedstawiciele, niekiedy bardzo licznie, brali udział w synodach braterskich w Czechach i na Morawie. Pierwsze wygnanie, które pozytywnie ocenił, a być może i przecenił Jaroslav Bidlo²⁶, miało dla Jednoty znaczenie w kilku aspektach pozytywne. Jednota ze swego zamknięcia domowego dostała się na szersze forum, stykała się w Polsce z ówczesnymi europejskimi kierunkami reformacji o wiele częściej niż w Czechach i na Morawach, rozszerzając dzięki temu swój światopogląd. Zmuszona była w związku z tym również określić swoje poglądy teologiczne i stanowisko wobec pozostałych kościołów reformowanych. Prowadziło to w konsekwencji do większej dbałości o wykształcenie jej duchownych, co przynosiło korzyści zarówno Jednocie, jak i czeskiej kulturze. Jeśli chodzi o stosunki polskie, to Jednota wywierała duży wpływ swoją silną organizacją, dyscypliną i porządkiem. Jej przedstawiciele starali się opanować polskie zbory w kierunku większej demokratyzacji, a także ze względu na najniższe warstwy społeczeństwa. Zamiary te realizowane były jednak opornie, bowiem w Polsce bardziej ważną rolę w sprawach Kościoła niż w ojczyźnie odgrywał żywioł świecki, czyli opiekunowie szlacheccy. Na różnicę składu socjalnego zborów braterskich jeszcze raz zwraca ostro uwagę Komeński w artykule *Otázky některé o Jednotě Bratři českých*²⁷, a w swym orędziu *Ad Poloniam* w *Clamores Eliae*²⁸ z ostatnich lat jego życia między innymi pisze: „Vyvedou li Poláci svou při (Ślachta), aby při svobodách svých zustali, to at se k nim Eliaš²⁸ přimluvi, aby poddánym

²⁶ J. Bidlo, *Jednota bratrská v prvním vyhnanství*, č. 3, Praha 1909, s. V—VI.

²⁷ J. A. Komenský, *Vybrané spisy*, sv. 6, Praha 1972, s. 72.

²⁸ Elias — reformator religijny i społeczny, nawiązanie do biblijnego proroka. Dokładniejsze objaśnienia J. Nováka, *Le dernier plan reformateur de Comenius*, „Communio viatorum”, 1977, nr 20.

svým také Svobody přáli, tak mnoho, jak mnoho im Buh přeje, salva ubique justitia et clementia”²⁹.

Jeśli weźmiemy pod uwagę historię Jednoty przed przybyciem Komeńskiego do Polski i wspólne działanie czeskiej i polskiej jej gałęzi, należy się domyślać, iż stanowisko kierownictwa miało wpływ na stosunek Komeńskiego do socynianizmu. Częściej rozstrzyga się na posiedzeniach braci, jak należy postępować w konkretnych wypadkach (np. w lutym 1635 r. ó wzięciu udziału księdza z kręgu braci w pogrzebie arianskim³⁰, a sierpniu tego samego roku o chrzcie dziecka, którego ojciec był arianinem³¹). W obydwu wypadkach udzielono wymijającej odpowiedzi powołując się na dawne uchwały i odkładając decyzję do następnego synodu. Na podstawie zapisu widać wyraźnie, iż istnieje obawa, aby kontakty braci z arianami nie przyczyniły się do wyrobienia wśród katolickiego społeczeństwa nieprzychylnego zdania o Jednocie. Komeński, który w Lesznie ciągle był narażony na agitację arian, głęboko zastanawiał się nad sprzecznymi problemami teologicznymi. Świadczą o tym jego prace polemiczne, z których pierwsze powstały jeszcze w czasie jego pobytu w Polsce. Nie potrafił jednak zupełnie wyzwolić się spod wpływu oficjalnego stanowiska Jednoty.

Studiowanie źródeł Archiwum Braci w Lesznie — stanowiącego od 1961 r. część składową Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Poznaniu — opracowanych jako zespół „Akta Braci Czeskich” ukazuje jeszcze dobitniej, niż bywa to podkreślane, powiązanie Komeńskiego z gminą braci w Lesznie i jego zależność — czasami aż uciążliwą — od kierownictwa Jednoty we wszystkich istotnych zagadnieniach, poczynając od zmiany miejsca pobytu do zezwolenia na wydanie prac. Jest przecież sprawą dobrze znaną, jak przed synodem musiał bronić swojej pansofii³². Protokoły i uchwały synodów braterskich i innych zgromadzeń przedstawicieli Jednoty są niesłychanie interesującym źródłem informacyjnym. Te cenne materiały publikowane były do tej pory jedynie częściowo. Z rękopisów znajdujących się w Muzeum w Pradze i tekstów pochodzących z Leszna korzystał w cytowanej już pracy Antoni Gindely³³; materiały te kończą się jednak na r. 1636 i nie są kompletne. Z polskiego wydania *Akt synodów różnowierczych*, które publikowane są pod troskliwą opieką Marii Sipajto, ukazały się do tej pory dwa tomy³⁴ obejmujące lata 1550—1570. Branie udziału w tych

²⁹ Pierwsze wydanie *Clamores Eliae* przygotowała J. Nováková, „Kastellaun”, 1977, s. 128.

³⁰ *Dekrety* (patrz przypis 9), s. 295.

³¹ *Ibidem*, s. 300.

³² *Korespondence J. A. Komenskeho*, t. 2 (patrz przypis 14), s. 183; J. V. Novák, J. Hendrich, *Jan Amos Komenský...*, s. 300—301; Ł. Kurdybacha, *Działalność...*, s. 78—80.

³³ Patrz przypis 9.

³⁴ Warszawa 1966, 1972.

zgromadzeniach należało do powinności braterskich seniorów, konse-
niorów i księży, Komeński był obecny na wszystkich zgromadzeniach,
jeśli w tym czasie przebywał w Lesznie. Był nie tylko ich uczestnikiem,
ale także powierzano mu zawsze szczególne zadania. Ordynował ako-
luty księży i konseniorów, brał udział w korespondencji synodalnej
(choć jako pisarz nie był wcale ich autorem), układał kazania. W no-
tatkach podany jest zwykle temat kazania i język, w jakim zostało
wygłoszone. Te dane są tym cenniejsze, że teksty kazań Komeńskiego
przeważnie nie zachowały się. Sporządzone natomiast kopie spłonęły
w czasie pożaru Leszna. Komeński wygłaszał swoje kazania zarówno
po czesku, jak i po niemiecku. W zapisie z synodu w Ostrorogu z r. 1634
zaznaczono: „Akt posługowania odprawił polskim Językiem Brat Jan
Comenski”³⁵.

Na synodzie, który odbył się w Lesznie w październiku r. 1632
i który zbiegał się z odnowionymi nadziejami powrotu wygnańców do
ojczyzny, związanymi z obsadzeniem Pragi przez wojska szwedzko-saskie,
szczegółowo dyskutowano o rozporządzeniach na wypadek powrotu do
ojczyzny i o tym, jak okazać wdzięczność Rafałowi Leszczyńskiemu za
łaskawe przyjęcie i opiekę użyzoną na wygnaniu³⁶. Zapis ze zgroma-
dzenia starszych w Lesznie z dnia 25 listopada 1636 r. opisuje przyjęcie
nowego patrona (zwierzchnictwa) Bogusława Leszczyńskiego³⁷. Bardzo
interesujący jest nieopublikowany zapis z dnia 8 listopada 1642 r., kiedy
to „Dostali się do Leszna niektórzy ze Starszych, a to za przyczyną
B. Jana Komenskigo y iego powrocenia się z drogi, z Anglii y z Szwed-
ski ziemie”³⁸. Komeński podał tu sprawozdanie ze swojej podróży
i z nawiązanych na nowo kontaktów z Ludwikiem de Geer, do którego
za pozwoleniem Jednoty udał się do Szwecji. „Tę sprawę B. Jana mi-
łego Bracia starszy przyiąwszy pochwalili Pana Boga z ochrony iego
w tey drodze y szczęśliwego sie powrocenia iego...”. Wzięli pod uwagę
wstawienie się godnych osób m.in. braci i konseniorów toruńskich
i „B. Jana puścieli od siebie, powinszowawszy mu do tych prac błogo-
sławieństwa Bożego. Wszakże za taką conditią to uczynieli, isz gdyby
tego ważne przyczyny były, a starszy go wocowali, między nie się sta-
wiał, a s nimi w innych także rzeczach według powołanie swego pra-
cować się nie wzbraniał”. Podpisani są czescy i polscy seniorzy: Jiri
Erastus, Jan Komensky, Martin Orminius i Pavel Fabricius i konse-
niorzy Martin Gertich, Jakub Memoratur, Vaclav Lochar, Petr Cephas
i David Ursinus. Ta konieczność obecności Komeńskiego w Lesznie na-

³⁵ *Zápisy lešenské*, t. I, II (fotokopie protokółów synodalnych z lat 1629—1658
w posiadaniu Muzeum J. A. Komenského w Uherskim Brodnie, sygn. Co 676),
1, 38a.

³⁶ *Dekrety* (patrz przypis 9), s. 280—281.

³⁷ *Ibidem*, s. 309.

³⁸ *Zápisy lešenské* (patrz przypis 35), 1. 95a—96a.

stąpiła w okresie przygotowań do toruńskiego Colloquium charitativum. Synod, który odbył się w Lesznie w kwietniu 1644 r. (Komeński był właśnie obecny w Lesznie, chociaż stałym miejscem jego zamieszkania był wówczas Elbląg) postanowił: „Strony Oyca w P. miłego X. Comeniusa. Ponieważ oddalenie się od nas do Elbląga Patris Rdi Jednocie jest cięższkie, prosili B. Br., aby Rds (Reverendus) Pr (Pater) znowu do Leszna chciał się przeprowadzić. Obiecał to R.Pr. Dn(Dominus) Comenius, że przes ten rok, za pomocą Bożą, odprawiwszy swoje tam zabawy, ma się postarać jakby się znowu do nas przyprowadziwszy, między nami tu zostawać mógł”³⁹. Powrót Komeńskiego w rzeczywistości uległ jeszcze zwłoce i nastąpił dopiero w sierpniu r. 1648. List uczestników synodu do arcybiskupa gnieźnieńskiego z 15 kwietnia 1644 r. w sprawie artykułów colloquia toruńskiego wśród podpisanych osób zawiera podpis Komeńskiego (oryginał polskiego listu znajduje się w WAP w Poznaniu⁴⁰ i należy do świeżo odkrytych pozycji z korespondencji Komeńskiego). List analogicznej treści datowany z tegoż samego dnia do tegoż adresata przesłali rektor i nauczyciele gimnazjum w Lesznie⁴¹.

Wielokrotnie na synodach obradowano o szkołach braci, szczególnie zaś o gimnazjum w Lesznie i o działalności Komeńskiego w tej instytucji. Materiały dotyczące tych dyskusji, z wyjątkiem tekstów publikowanych przez A. Gindele i fragmentów zamieszczanych przez J. Kvačalę, nie były do tej pory publikowane. W zapisie z konwokacji, która odbyła się w Lesznie w dniu 14 lipca 1629 r. w obecności trzech braci seniorów, sześciu polskich i trzech czeskich konseniorów, przebywających w tym czasie w Lesznie, w dziewiątym punkcie podano: „Isz B. Jan Rybiński uwolniony będąc od Szkoły Leszczyński do Kwilcza się prowadzi, na iego miejsce podany jest B. Andrzej Węgierski, a oraz uproszony B. Jan Komensky, żeby w teyże Szkole na pewne godziny, to iest cztery kroć w tydzień laborował, a przytym y Inspectij ordinario loci B. Marcinowi Gertichiusowi dopomagał na co pro salario annuo obiecaliśmy mu s prowizji Szkoły Leszczyński annuatin 140 fl. która prowisia zeby na słuszne czasy dochodziła prosbą do Je^o Mczj Pana Woiewody uczyniona”⁴². Zapis ten również nie był znany do tej pory, obala razem ze wspomnieniem Martina Gerticha o nauczaniu przez rektora J. A. Comenia w wielkim audytorium, twierdzenie A. Danyśa⁴³, że pedagogiczna działalność Komeńskiego w Lesznie polegała przede wszystkim na pisaniu podręczników i opiekowaniu się szkołą,

³⁹ *Ibidem*, 1.100—101a. Poniekąd inne brzmienie zapisu WAP Poznań, „Akta Braci Czeskich” (dalej jako „ABCz”), 1507.

⁴⁰ WAP Poznań, „ABCz”, 197.

⁴¹ WAP Poznań, „ABCz”, 1728.

⁴² *Zápisy lesenské* (patrz przypis 35, L. 2b—3a).

⁴³ *Mikuláš Gertich o svých studích v Lešně*, [w:] *Korespondence J. A. Komenského*, t. 2, (patrz przypis 14), s. 182.

a nie na działalności praktycznej⁴⁴. Z r. 1631 pochodzi również nieznanymi zapis z protokołu konwokacji zasiadającej w Lesznie na początku maja, który brzmi: „B. Jan Comenius Consenior uproszony żeby w Szkole Leszczyński (ej) pracował aż do Snodu, a B. Rector Andreas Węgierski upomniany iako do pilności in officio, tak też żeby się s studentami roztropnie obchodził a mianowicie Szlacheckie dziatki ut prudenter tractet, obawiając się, żeby nimia (?) austeritate sobie na niebezpieczeństwo a Szkole na ohydę nie zarobił”⁴⁵.

Dokumenty pochodzące z r. 1633 zupełnie wyraźnie ukazują zmienną sytuację polityczną, która odbijała się na stosunkach w Lesznie. Rozwój działań wojennych przyczynił się do tego, że obywatele czescy nie tylko nie mogli powrócić do ojczyzny, na co mieli nadzieję w ubiegłym roku, ale do tego, że wzrósł napływ obywateli niemieckich ze Śląska, szczególnie z Góry. Było to powodem konfliktów między osiadłymi członkami Jednoty a wzrastającą ilościowo gminą luterańską. Powstała sytuacja, która znalazła odbicie i w szkole w Lesznie, a która wymagała rozwiązania. W związku z pogorszeniem się stosunków w zborze w Lesznie i z brakami występującymi w szkole w tym czasie wystąpiono ze skargami na synodzie ostrorogskim. Synod rozpoczął się 13 kwietnia 1633 r.⁴⁶ Obrady te — jak wiadomo — ciągnęły się przez wiele lat aż wreszcie zakończył je Bogusław Leszczyński wydając dokument, który nazwany został Statutem gimnazjum w Lesznie z dnia 27 lutego 1638 r. Statut ten został poprzedzony przywilejem dla luteran i przywilejem miejskim. Także ten tzw. statut, który jest bardzo interesujący, nie był do tej pory publikowany w całości. Główne jego tezy drukował Kvačala, krótką jego treść podana została w monografii J. V. Nováka i H. Hendricha, a także u St. Tynca⁴⁷, autorzy ci opierali się na materiałach Kvačaly. Z uchwał pisanych w języku niemieckim (łacińskie teksty sporządzone dla Jednoty nie zachowały się) wynika jasno, że strona luterańska domagała się znacznych przywilejów, a biorąc sprawę praktycznie była równouprawniona z wyznaniem braterskim. W tej skomplikowanej sytuacji, aby wyrównać stosunki w gimnazjum, trzeba było tak silnej osobowości i autorytetu, jakim był Komeński, który właśnie objął tam urząd rektorski. Dokładna data objęcia urzędu nie jest znana.

Na synodach z r. 1635 i 1636 obradowano także o sprawach szkol-

⁴⁴ A. D a n y s z (patrz przypis 17), s. 35.

⁴⁵ *Zápisy lešenské* (patrz przypis 35), 1, 6b. Poniekąd inne brzmienie protokołu (prawdopodobnie późniejszy odpis) w WAP Poznań, „ABCz”, 1484.

⁴⁶ *Zápisy lešenské*, 1, 20a.

⁴⁷ WAP Poznań, „ABCz”, 2530, 1.115—118. J. Kvačala, *Des Comenius Aufenthalt...* s. 23 n.; S. T y n c, *Szkola w Lesznie w okresie renesansu (1555—1656)*, [w:] Sesja naukowa w Lesznie, Wrocław 1957, s. 46 (Autor tego studium w okresie pisania pracy nie miał dostępu do oryginału).

nych. Protokoły z nich publikował A. Gindely⁴⁸. Na podstawie materiałów znajdujących się w zbiorze „Akta Braci Czeskich” w WAP w Poznaniu należy te informacje uzupełnić sprawozdaniem o zbiórkach i o ustanowieniu fundacji dla ubogich studentów⁴⁹. Uwadze badaczy uszedł zupełnie dokument (oryginał dokumentu z podpisem i pieczęcią B. Leszczyńskiego znajduje się w WAP w Poznaniu⁵⁰) datowany o dzień wcześniej od wspomnianego „Statutu Gimnazjum w Lesznie”, a dotyczący finansowego przygotowania instytucji. B. Leszczyński podaje w nim, iż z powodu odejścia ze stanowiska rektora w listopadzie r. 1633 Andrzeja Węgierskiego, a w r. 1635 ze względu na panującą zarazę, pierwotnie ustalony termin wypłat pieniężnych dla rektora i nauczycieli nie mógł zostać dotrzymany. Wcześniej wypłacone pieniądze nie zostały zwrócone i od tej pory nauczający będą dostawać wypłaty dopiero za wykonaną pracę w szkole w Lesznie. Z wypłacaniem pieniędzy bywały dość często kłopoty i nieporozumienia. Zwołany do Leszna synod w dniu 15 października r. 1647 domagał się również wypłacenia tych sum⁵¹. Jeszcze jeden dokument treści finansowej pochodzący z r. 1639, to jest z okresu sprawowania urzędu rektorskiego przez Komeńskiego, został zachowany w odpisie w Archiwum Poznańskim⁵². Jest to dowód potwierdzający odbiór przez przedstawicieli gminy toruńskiej kwoty dwudziestu tysięcy złotych. Z procentów od tej sumy utrzymywanych będzie w czasie studiów 12 młodzieńców narodowości polskiej, pochodzenia szlacheckiego i wyznania ewangelickiego.

Źródła dotyczących aktywnego udziału Komeńskiego w życiu Braci w Lesznie, jak też jego działalności w gimnazjum, jest o wiele więcej. Starano się tu przedstawić przede wszystkim nowe źródła, nie znane lub też do tej pory nie wykorzystane w literaturze. Istnieje nadal wiele materiałów odnoszących się do powiązań i kontaktów Komeńskiego z Leszmem w czasie jego pobytu w głównym centrum Jednoty na wygnaniu, szczególnie po odejściu z Leszna, z okresu kiedy to osiedlił się w Amsterdamie. Powiązania te trwały bez przerwy i były bardzo żywe aż do samej śmierci Komeńskiego. Na niektóre z tych źródeł zwrócił już uwagę we wspomnianym studium o pobycie Komeńskiego w Lesznie i w wydanej jego korespondencji J. Kvačala⁵³. Natomiast A. Danysz sądził mylnie, iż Komeński przeprowadziwszy się do Holandii zupełnie zerwał kontakty z Wielkopolską⁵⁴. Ł. Kurdybacha ostatnim okre-

⁴⁸ *Dekrety* (patrz przypis 9), s. 296—297, 304.

⁴⁹ WAP Poznań „ABCz”, 1499 d.

⁵⁰ WAP Poznań, „ABCz”, 52.

⁵¹ *Zápisy lešenské*, 1. 127_{a-b}.

⁵² WAP Poznań „ABCz” 1776.

⁵³ Patrz przypis 14 i 16.

⁵⁴ Patrz przypis 17, s. 20.

sem życia Komeńskiego, to jest latami 1656—1670, w swej pracy nie zajmuje się.

W pierwszych latach po spaleniu Leszna drogi wiążące Komeńskiego z Leszmem prowadziły przez Wrocław. Znajdujący się tam dom bankowy braci Schmettau pośredniczył przy wypłacaniu zapomóg otrzymywanych z krajów zachodnich. Tam też, zanim Leszno podniosło się znowu, przesyłana była przez specjalnych posłów korespondencja i prace Komeńskiego przeznaczone dla różnych osób w Polsce i na Węgrzech. Dokumenty dotyczące podziału zbiorów zgromadzone są w specjalnym dziale zbiorów „Aktów Braci czeskich” w WAP w Poznaniu⁵⁵. Sporadycznie drukował je J. Kvačala w wydaniach korespondencji Komeńskiego. Do nowo odkrytych tekstów tego rodzaju należy ekscerpt z listu J. A. Komeńskiego do M. Gerticha z 13 stycznia 1661 r. i list do Jana Bythnera z 25 stycznia tegoż samego roku⁵⁶. Nie znane są listy seniora Jednoty polskiej do Jana Bythnera z dnia 5 lutego i 14 marca 1669 r.⁵⁷

Niezwykle interesujących informacji dostarcza diariusz⁵⁸ M. Gerticha z lat 1656—1658⁵⁸, w którym czeski senior odnotowywał dokładnie przychodzącą i wychodzącą korespondencję. Nazwisko Komeńskiego powtarza się tutaj wielokrotnie i zaznaczone są listy nie zachowane do dnia dzisiejszego. M. Gertich jest także autorem gorącej i wzruszającej prośby adresowanej do Komeńskiego, aby nie zapomniał również o zatrzymanych członkach polskiego zboru braci w Lesznie, na co Komeński niezwłocznie odpowiedział⁵⁹.

Następnym, niezbitym dowodem, iż Komeński aż do ostatnich dni swego życia utrzymywał stosunki z Polską i śledził, co się w niej dzieje, są *Clamores Eliae*, zbiór szkiców do przygotowywanych prac, plany literackie, uwagi i notatki o charakterze dziennika, który zaczął pisać 3 stycznia 1665 r. i doprowadził do ostatnich dni swego życia. W cytowanej już odezwie *Ad Poloniam* przypomina, między innymi, czesko-polskie kontakty na przestrzeni ubiegłych stuleci i w czasach mu współczesnych (w tym miejscu przytacza zasługi Jana Łasickiego dotyczące ulepszenia Jednoty w Polsce, zainteresowanie K. Opalińskiego Komeńskim i jego pracami dydaktycznymi i szkolną działalnością, pośredniczenie przy odbiciu 2000 egzemplarzy *Biblii* polskiej). Znajduje się tu również wiadomość, z dnia 24 lipca 1669 r. o polskich przygotowaniach do koronacji króla Michała Wiśniowieckiego, którego wybór wita nadmieniając, iż Polacy wybrali sobie króla ze swojego środowiska i w ten

⁵⁵ WAP Poznań „ABCz” 1856—1875.

⁵⁶ WAP Poznań, „ABCz”, 1938, 1118.

⁵⁷ WAP Poznań „ABCz”, 124.

⁵⁸ *Diarium Nicolai Gertichii, eius manu propria scriptum ab 1656... ad 1658 anni...*, WAP Poznań „ABCz” 1610.

⁵⁹ WAP Poznań „ABCz” 1938.

sposób „Lech předešel Čecha”⁶⁰. Źródło to zawiera również wiele cennych uwag dotyczących stosunku Komeńskiego do socynianizmu.

Nowe badania, jak staraliśmy się wykazać, potwierdzają ściśle powiązania Komeńskiego z polskim środowiskiem, jego zainteresowanie — do końca życia — stosunkami w Lesznie, a także wydarzeniami w Polsce. Pogłębiają i rozszerzają nasze wiadomości o konkretnych formach rozwijających się kontaktów, które w rzeczywistości nie były tylko formalnymi, ale świadczyły o czynnym powiązaniu Komeńskiego, przede wszystkim ze środowiskiem w Lesznie, nawet po jego odejściu z miasta. Znaczenie Leszna w życiu Komeńskiego, co podkreślił już Ł. Kurdybacha⁶¹, było rzeczywiście wyjątkowe. Powstałe związki opierały się na stosunkach rodzinnych, przyjacielskich, jednocześnie wynikały z obowiązków służbowych Komeńskiego jako seniora Jednoty. Po okresie trudnej sytuacji ekonomicznej, jaka zaistniała w pierwszych latach po przybyciu czeskich wygnańców do Wielkopolski, stosunki stopniowo zaczęły się stabilizować, panował względny spokój, nie naruszany marszem wojsk, prosperita gospodarcza, rozkwit kultury i tolerancja religijna. Żywe kontakty handlowe i kulturalne z miastami pruskimi, szczególnie z Gdańskiem, sprzyjały nawiązywaniu przez Komeńskiego kontaktów europejskich. Z całą pewnością przy tak dużej ilości zadań bardzo często trudno było koncentrować się Komeńskiemu na planowanej pracy, a szczególnie na realizacji zamierzeń pansofistycznych. Komeński postarał się więc o prawo zmiany miejsca swego pobytu w Wielkopolsce⁶². Zawsze jednak wracał do Leszna czy to z Elbląga, czy z Węgier. Przystudiowane materiały pozwalają stwierdzić, iż Komeński już w latach trzydziestych znał biegle język polski.

Studiowanie źródeł polskich — przede wszystkim byłego archiwum braci w Lesznie — ma znaczenie nie tylko dla studiów komeniologicznych, jeśli chodzi o interpretację, ale także znaczenie dla celów wydawniczych. Do tej pory udało się odkryć dziesięć nie opublikowanych przyczynków do korespondencji Komeńskiego (o niektórych już była mowa), zarówno listów prywatnych, jak i przygotowywanych przez seniorów Jednoty (w większości wypadków znajduje się na nich podpis Komeńskiego, w innych zaś jego udział możemy zakładać). W różnych miejscach znajdujemy odpisy jego dzieł, szczególnie *Panegyricus Carolo Gustavo* i *Lesnae excidium*, jako prac anonimowych. Odnalezienie polskiego wydania dzieła Komeńskiego *O sirobe* z 1635 r.⁶³ w zbiorach

⁶⁰ Patrz przypis 29, s. 128.

⁶¹ Patrz przypis 1, s. 13.

⁶² Na synodzie w sierpniu 1635 prosi o zezwolenie na przeprowadzenie się do Skoków. *Protokóły* (patrz przypis 9), s. 301.

⁶³ M. Bečková, *Nalezený polský překlad Komenského spisu „O sirobě” z r. 1635*. Z prava Musea J. A. Komenského w Uherskim Brodzie za La pololetí 1967, s. 15—26.

Biblioteki Narodowej w Warszawie, o którego istnieniu wiedzieliśmy z listu Komeńskiego do Montana, pozwala nam mieć nadzieję, że znajduje się jeszcze gdzieś w polskim brzmieniu (być może pod innym tytułem i bez podania autora) praca *Informatoria školy mateřské*, o której Komeński sam wspomina.

W artykule tym specjalnie pominięte zostały nowe przyczynki do problemu wpływu i recepcji dzieł Komeńskiego. Pracą na ten temat zajmują się przede wszystkim badacze polscy. Droga nowych badań poświęconych działalności Komeńskiego w Polsce, otwarta w okresie powojennym pracą Ł. Kurdybacy, stale jeszcze nie kończy się. Należy ciągle starać się o znalezienie kamyczków, które w plastyczny sposób uzupełnią bogatą mozaikę i stworzą syntetyczny obraz działalności Jana Amosa Komeńskiego w Polsce.

MARTA BEČKOVA

CONTRIBUTIONS TO WORK OF JAN AMOS KOMENSKÝ IN POLAND
IN LIGHT OF NEW STUDIES

Summary

In Comenian studies the work of Jan Amos Komenský in Poland belongs to main issues mentioned in all monographic works. The first biographer of Komenský was his contemporary Andrzej Węgiński, who was also his predecessor in the deanship in the Leszno gymnasium. The first professional monography, written by F. Palacký, gives already the basic data pertaining to Komenský's stay in Leszno. What is characteristic for J. Zubek's study on the school in Leszno, it is presentation of the issue from the pedagogist's and historian's point of view. A serious progress in Comenian studies was made by works of J. Kvačala who enriched our knowledge on Komenský with wide heuristic studies (carried off in Poland and Lithuania). He is also the author of an important study on Komenský's stay in Leszno. A comprehensive Czech biography by J. V. Novák and J. Hendrich contributed with rich factographic material. The most recent and comprehensive monograph on Komenský written by M. Blekastad presents Komenský's creativity on the wide background of his times. Various Polish and Scandinavian connections were also mentioned. The basic monograph of the problem is the work by L. Kurdybaca which points to the many-sided activity of Komenský in years 1628—1656. When writing his monograph the author had no access to the sources present in the Archives of the Czech Brothers in Leszno as they returned to Poland in 1961 only. He was aware however that not all circumstances pertaining to Komenský's work in Poland were explained, and he turned our attention to the issues which merited particular studies. These problems were next taken up by numerous authors, both Polish and Czech.

From the historical point of view it is clearly seen that the period prior to Komenský's arrival to Poland should be studied much more deeply than it has

been hitherto done. Creation of the Polish branch of Jednota (Unity), mutual interactions between Polish and Czech and Moravian Jednota influenced social relationships in times of Komenský's activity (attitude to socinianism, differences in social framework of Polish and Czech Protestant communities etc.).

Scrutiny of materials from collections of the Czech Brothers Records in the Voivodship National Registry in Poland provides data on close connections of Komenský with the Brothers' community in Leszno. Extremely interesting source of information are records from synods and other congregations of Brothers, out of which most have not been published yet. Whenever Komenský stayed in Leszno he participated in all meetings and even he was entrusted with special tasks. Frequently he delivered sermons during the synods. We learn from these sources that there were undertaken by the Brothers special attempts in order to express their gratitude for protection to Rafał Leszczyński. Here also a description is given of a welcoming ceremony for a new patron Bogusław Leszczyński, as well as information on the Komenský's report from his travel to England and Sweden, a discussion concerning his moving to Elbląg, preparations for the Toruń colloquium charitativum etc. During the synods the Brothers' schools frequently were discussed, particularly the school in Leszno and the work of Komenský's for it. In the 30-ties conflicts arose between the increasing in number Lutheran community and Jednota in Leszno, solved next with several documents, like the Leszno gymnasium status of 1638. During this very period Komenský took up the position of master. In the Czech Brothers Acts many financial records can be found concerning the school in Leszno during Komenský's times.

Numerous data testify to Komenský's relationships with Leszno after 1656, once questioned (A. Danysz). It is now known, however, that the contacts were frequent and lasted up to Komenský's death. Evidence to it is his correspondence (several letters have not been published yet), clearances for the money sent from western countries, and M. Gertich's interesting Diarium. Also Clamores Eliae provides evidence on Komenský's interest in Polish relationships until his death. New sources reliably testify to the specific influence of Leszno upon Komenský's life as well as to his active knowledge of Polish. In the Polish archives numerous copies of Komenský's works are to be found and one may hope that there will be discovered those works or editions which we still lack.

Translated by Maria Lewicka

МАРТА БЕЧКОВА

ИЗ НОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЯНА АМОСА КОМЕНСКОГО В ПОЛЬШЕ

Содержание

В исследованиях деятельности Яна Амоса Коменского польский период относится к наиболее часто затрагиваемым темам, обсуждающимся во всех монографиях и специальных разработках. Первым биографом Коменского был его современник — Анджей Венгерски, которого Коменский сменил на посту ректора гимназии в Лешне. Первый научный труд, посвященный Коменскому, принадлежит F. Palacki, который приводит основные данные, относящиеся к пребыванию Коменского в Лешне. В работе P. J. Zubek деятельность

Коменского рассматривается с историко-педагогической точки зрения; главы, посвященные школе в Лешне, содержат ряд новых данных. Большой вклад внесли труды J. Kvačal, который рассматривает деятельность Коменского на более широком фоне и приводит данные собственных исследований, проведенных в Литве и в Польше. В частности, Kvačal опубликовал серьезную работу о лешненском периоде в жизни Коменского. В обширной монографии, подготовленной чешскими авторами — J. V. Novak и J. Hendrich — обращает на себя внимание богатый фактографический материал. В последней и наиболее обширной из всех предыдущих монографии M. Blekastad деятельность Коменского рассматривается на широком историческом фоне. В частности, автор обсуждает польско-скандинавские связи. Основной труд в этой области это монография Ł. Kurdybacha, посвященная деятельности Коменского в период 1628—1656 г.г. При подготовке этой книги автор не смог воспользоваться материалами архива Чешских братьев в Лешне, который был возвращен Польше только в 1961 г. Однако, отдавая себе отчет в том, что еще многие вопросы, относящиеся к деятельности Коменского в Польше, остаются открытыми, автор выдвинул ряд наиболее серьезных исследовательских задач как целей будущих исследований. Этими вопросами занялись как польские, так и чешские ученые.

С исторической точки зрения стала совершенно очевидной необходимость более детального изучения периода, предшествующего переезду Коменского в Польшу. Возникновение польского отделения общины, ее связи с чешской и моравской общинами нашли свое отражение во взглядах Коменского (что проявляется в его отношении к социализму, к социальным различиям между польской и чешской общинами и т.д.).

Данные изучения материалов, собранных в архиве Чешских братьев в Воеводском Государственном архиве в Познани, свидетельствуют о тесных связях Коменского с братской общиной в Лешне. Особый интерес представляют отчеты о синодах и других собраниях Братьев. Большая часть этих материалов еще никогда не публиковалась. Находясь в Лешне Коменский всегда участвовал в этих собраниях, выполнял специальные поручения общины и часто выступал с проповедями. Из архивных источников мы узнаем о том, что Братья предпринимали попытки отблагодарить Рафаэла Лещинского за опеку. Здесь же находится описание приветственной встречи нового покровителя — Богуслава Лещинского, отчет Коменского о его поездке в Англию и в Швецию, представленный по возыращении членам общины, материалы дискуссии и переезде Коменского в Эльблонг, материалы, связанные с подготовкой торуньского colloquium charitativum и др. На синодах большое внимание уделялось деятельности братских школ и, в частности, школе в Лешне, а также работе Коменского в этой школе. Как свидетельствуют собранные в архиве документы, в тридцатые годы обостряются конфликты между все более увеличивающейся лютеранской общиной и общиной Чешских братьев в Лешне. О решении спорных вопросов мы узнаем из нескольких документов, в частности, из т.н. Устава гимназии в Лешне 1638 г. Именно в этот период Коменский выразил согласие принять пост ректора гимназии. В архиве Чешских братьев ряд финансовых документов, относящихся к работе Коменского в лешненской гимназии.

Вопреки утверждениям некоторых авторов (A. Danysz), целый ряд данных свидетельствует о тесных связях Коменского с Лешно уже после 1656 г. Эти контакты были весьма оживленными и продолжались до конца жизни Коменского. В качестве доказательства здесь можно привести хотя бы еще не полностью опубликованную переписку Коменского, отчеты об израсходованных средствах, поступающих из западных стран, интереснейший „Дневник” M. Gertich. Ряд доказательств (Clamores Eliae) свидетельствует о том, что на протяжении всей последующей жизни Коменский интересовался польскими событиями. Новые данные указывают на то, что Коменский свободно владел польским языком и свидетельствуют о существенной роли лешненского периода в жизни Коменского. В Польше сохранилось немало копий трудов Коменского, поэтому можно полагать, что нас еще ждут важные открытия, что будут найдены еще неизвестные или недостающие работы и издания.